

TABIBIY IJODIDA MUXAMMASLARNING VAZN XUSUSIYATLARI

Xorazm viloyati Xiva shahar 20-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabini MMIBDO` - Bazarbayeva Jamila

Tabibiy ijodida aruz bilan birga barmoq vaznida yozilgan lirik asarlar ham mavjud. Shoirning muxammaslari aruzning turli bahrlarida yozilgan. Tabibiy she'r nazariyasi va texnikasini juda yaxshi bilgan. Bu hol uning devonlari tarkibiy tuzilishida, devonlar tarkibidagi lirik asarlar tahlilida yaqqol namoyon bo'ladi. Shoir muxammaslari aruzning hazaj, rajaz, ramal, muzori", muta'qorib, munsarihi, mujtass, komil, xafif bahrlarida yozilgan.

Tabibiy she'rlari Xiva «Ichon qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi 5884/3 raqamli toshbosma manbadagi she'rlari asosida, shuningdek F.G'anixo'jayev tomonidan nashrga tayyorlangan she'r matnlari asosida tahlil qilindi. Shoir muxammaslarida an'anaviy ruhni davom ettirish bilan birga uni davrga xos yangi ohanglar, ifoda vositalari, obrazlar bilan boyitdi. «Munisul-ushshoq» devonidagi Navoiy g'azallariga bog'langan birinchi muxammas "muxammasi Tabibiy g'azali Navoiy" degan sarlavha bilan keladi. Bu she'r «Navodir ush-shabob»dagi 13 baytli:

Sahar xovar shahi charx uzrakim, xaylu xasham chekti,

Shioi xat bila ko'hsor uza oltun alam chekti –

matla'i bilan boshlanuvchi mashhur g'azalga yozilgan taxmisdir. Tabibiyning ushbu g'azalga yozgan muxammasi ham 13 banddan iborat bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Shahi anjum hukumat tiyg'ini chun subhidam chekti,

Shafaqdin arsa'i olam aro gulgun hasham chekti,

Ziyo'i nuri xaylini arabdin to'ajam chekti,

Sahar xovar shahi charx uzrakim, xaylu xasham chekti,

Shiori xat bila ko'hsor uza oltun alam chekti.

Ko'rinadiki, Tabibiy muxammasi Navoiy g'azali yozilgan aruzning hazaji musammani solim (mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun) vaznida yozilgan. Shoir Navoiy qo'llagan vaznni muvaffaqiyatli davom ettirib, musiqiy hamohang qilishga erishadi.

Devondagi Navoiy g'azaliga yozilgan ikkinchi taxmis ham sarlavhalangan ("muxammasi Tabibiy g'azali Navoiy"). Bu muxammas «Favoyid ul-kibar»dagi:

Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo'lmasa,

Naylayin sahboni, bir gul majlisaro bo'lmasa, - matla'i bilan boshlanib:

Ey Navoiy, gar nasibingdur abad umre, kerak,

Xotiringda yordin o'zga tamanno bo'lmasa, - maqta'i bilan tugallanuvchi 9 baytli g'azalga yozilgan. Ma'lumki, Navoiyning bu g'azali aruzning ramali musammani

mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun, foilun) vaznida yozilgan. Tabibiy taxmisi ham shu vaznda bitilgan. Ushbu g‘azalga yozilgan Tabibiy muxammasining birinchi bandi quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Naylayin nargisni gar ul chashmi shahlo bo‘lmasa,
Hojat ermas sarv (ham) ul qaddi ra‘no bo‘lmasa,
Sudi yo‘q sunbulni ul zulfi sumanso bo‘lmasa,
Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo‘lmasa,
Naylayin sahboni, bir gul majlisaro bo‘lmasa.

«Munisu-l-ushshoq» devonidagi Navoiy g‘azaliga bog‘langan uchinchi muxammasga ham “muxammasi Tabibiy g‘azali Navoiy” degan sarlavha qo‘yilib, ushbu muxammas ham ramali musammani mahzuf vaznida. Ushbu she‘r quyidagi band bilan boshlanadi:

Til tutulsun o‘zni juz madhingg‘a go‘yo aylasa,
Ruh kuysun o‘zgaga mayli taqozo aylasa,
Aql yitsun gar siri ishqingni ifsho aylasa,
Ko‘nglum o‘rtansun agar g‘ayringg‘a parvo aylasa,
Har ko‘ngul hamkim sening shavqungni paydo aylasa.

Tabibiy Navoiy g‘azaliga taxmis bog‘lar ekan, har bir baytiga qo‘shilgan misralari ham ma‘no-mazmun, ham badiiy uslub jihatdan go‘yo bir butunlikni tashkil etganining guvohi bo‘lamiz. Navoiyning ishqda sodiqlik haqidagi oliy haqiqatlari Tabibiyning ahdu vafosi bilan yanada yorqinlashadi. Bunda vaznni tashkil qiluvchi rukn juzvlari juda yaxshi tanlangan. Bu shoirning yetuk mahoratidan darak beradi.

«Hayratu-l-ushshoq» devonidagi Navoiy g‘azallariga bog‘langan birinchi muxammas “muxammas g‘azali Navoiy” degan sarlavha bilan keladi. Bu she‘r «Navodir un-nihoya»dagi yetti baytli:

Ey mug‘anniy, chun nihon rozim bilursen soz tuz,

Tortibon munglug‘ navo sozing bila ovoz tuz, – matla‘i bilan boshlanuvchi g‘azalga yozilgan muxammasdir. Tabibiyning ushbu g‘azalga yozgan muxammasi ham yetti banddan iborat bo‘lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Mutribo majlisda emdi nag‘mai mumtoz tuz,
Gah Rahoviyu Iroq, gahi Chapandoz tuz,
Xoh tuzgil nag‘mai itnob, xoh ijoz tuz,
Ey mug‘anniy, chun nihon rozim bilursen soz tuz,
Tortibon munglug‘ navo sozing bila ovoz tuz.

Ma‘lumki, ramali musammani maqsur mumtoz adabiyotda eng ko‘p qo‘llangan vaznlardan biridir. «Xazoyin ul-maoniy»dagi 2600 ta g‘azaldan 334 tasi shu vaznda

yoʻzilgani qayd etiladi¹. Tabibiy muxammasi ham Navoiy gʻazali yoʻzilgan aruzning ramali musammani maqsur (foilotun, foilotun, foilotun, foilon) vaznida yoʻzilgan boʻlib, bu muxammas:

Ki Tabibiydek chekar ohi figʻon mungligʻ koʻngul,
Begumon boʻlgʻusi rasvoi jahon mungligʻ koʻngul,
Nogahon dildoridin topsa nishon mungligʻ koʻngul,
Bazm aro oʻrtar Navoiyni nihon munglugʻ koʻngul,
Ey mugʻanniy, chun nihon rozim bilursen soz tuz – tarzida yakunlanadi.

Devondagi Navoiy gʻazaliga yoʻzilgan ikkinchi taxmis ham sarlavhalangan (“muxammasi gʻazali Navoiy”). Bu muxammas ham «Navodir un-nihoya»dagi 266-gʻazalga yoʻzilgan. Jumladan, Navoiyning bu gʻazali ramali musammani mahzuf vaznida yoʻzilgan:

Doʻstlar, olam eliga yoru hamdam boʻlmangiz.
Yor ila hamdam demaykim, oshno ham boʻlmangiz - matlaʻi bilan boshlanib:
Gar Navoiy hajr aro boʻldi zalil, ey ahli vasl,

Emdi navbat sizgadur, muncha muazzam boʻlmangiz - maqtaʻi bilan tugallanuvchi toʻqqiz baytli gʻazaldir. Ushbu gʻazalga yoʻzilgan Tabibiy muxammasining birinchi bandi esa:

Zinhor el gʻurbatin topib mukarram boʻlmangiz,
Soʻng koʻrub zillat alardin asru mulzam boʻlmangiz,
Tortibon mehnatlarini rohati kam boʻlmangiz,
Doʻstlar, olam eliga yoru hamdam boʻlmangiz,
Yor ila hamdam demaykim, oshno ham boʻlmangiz – tarzida boshlanib:

Ishq aro chun bor Tabibiydek asil, ey ahli vasl,
Gʻam emas, gʻam shomi boʻlsa ham tavil, ey ahli vasl,
Sabr boʻlgʻusi anga oxir dalil, ey ahli vasl,
Gar Navoiy hajr aro boʻldi zalil, ey ahli vasl,

Emdi navbat sizgadur, muncha muazzam boʻlmangiz - tarzida yakunlanadi. Maʼlumki, Navoiyning bu gʻazali aruzning ramali musammani mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun, foilon) vaznida yoʻzilgan. Ramal bahrining bu vaznida yoʻzilgan sheʼrlar ham mumtoz adabiyotda keng isteʼmolda boʻlgan. Tabibiy taxmisi ham shu vaznda bitilgan.

«Hayratu-l-ushshoq» devonidagi Navoiy gʻazaliga bogʻlangan uchinchi muxammasga ham “muxammas gʻazali Navoiy” degan sarlavha qoʻyilib, bunda Tabibiy

¹ Hojiahmedov A. Aruz nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2018. – B. 48.

hazrat Navoiyning «hanuz» radifli gʻazaliga taxmis bogʻlagan. Ushbu sheʼr quyidagi band bilan boshlanadi:

Muddai xayligʻa qatlim ittifoqidur hanuz,
Uylakim koʻnglumda hijron ihtiroqidur hanuz,
Koʻksuma kirguvchi zulmining pichoqidur hanuz,
Yor mehri oʻzga boʻldi menda boqi(y)dur hanuz,
Notavon koʻnglumda ul oy ishtiyoqidur hanuz.

Aruzga oid nazariy tadqiqotlarda, bu vazndagi sheʼrlarda qofiyalanuvchi misralari ramali musammani maqsur vaznida boʻlishi shartligi, qolgan misralar koʻp hollarda ramali musammani mahzuf vaznida kelishi taʼkidlanadi. Yetti baytli ushbu gʻazalga Tabibiy ham shu hajmda taxmis bogʻlagan. Tabibiyning ushbu muxammasi ham Navoiy gʻazali yozilgan aruzning ramali musammani maqsur vaznida boʻlib, bu sheʼr quyidagi band bilan yakunlanadi:

To Tabibiydek ul oyning ishqigʻa boʻldim duchor,
Chekkamen tinmay dame hasrat bila afgʻonzor,
Bu sifat holimni koʻrgan birla ham laylu nahor,
Ey Navoiy, garchi meni mehrsiz der erdi yor,
Oʻzga boʻldi yoru mehri menda boqiydur hanuz.

Ahmad Tabibiy «Hayratu-l-ushshoq» devonidagi keyingi muxammas «Badoyeʼ ul-vasat»dagi:

Ulki solgʻay shuʼla aʼʼzosigʻa oʻtligʻ ohlar,
Qayda bilgay kuymakin zarboft kiygan shohlar - deb boshlanuvchi gʻazalga

yoʻzilgan. Jumladan, ushbu muxammas:

Bilmagay himmat rusumin har nazar koʻtohlar,
Aylakim ishq emas majmuʼi chehragohlar,
Lek mundoq nuktaogʻoz aytdilar ogohlar,
Ulki solgʻay shuʼla aʼʼzosigʻa oʻtligʻ ohlar,
Qayda bilgay kuymakin zarboft kiygan shohlar – bandi bilan boshlanib:
Komron el xotirida benavolar fikri yoʻq,
Dardsizlarga atibbo davolar fikri yoʻq,
Aqldin begonalarga oshnolar fikri yoʻq,
Ey Navoiy, shohlarga chun gadolar fikri yoʻq,
Aylagil ham tangri dargahigʻa shay an lil-lohlar - tarzida yakunlanadi.

Taʼkidlash kerakki, ayrim mumtoz shoirlar ijodida oʻxshatma tarzida yozilgan sheʼrlar vazni oʻzgargan yoki taxmis bogʻlangan sheʼrlar oʻsha gʻazal baytlariga toʻliq yozilmasligi kuzatiladi. Ammo Ahmad Tabibiyning hazrat Navoiy gʻazallariga yozgan oʻxshatmalari, gʻazallariga bogʻlagan muxammaslarida vazn, qofiya va baytlarga toʻliq javob yozilgan holatda keladi:

Charxdin bir dam Tabibiy gʻofil oʻlma nechakim,

G‘uncha yanglig‘ ko‘rguzub ushshoqg‘a vaslichakim,
Goh guldek barq ofat birla so‘lg‘unchakim
Dahr sho‘xig‘a, Navoiy, sayd bo‘lma nechakim,
Kun uzori uzra tun zulfin mutarro aylasa.

Tabibiyning mazkur devonidagi beshinchi muxammasi Navoiyning “Ishq jurmig‘a meni, ey do‘stlar, yozg‘urmangiz, Begunah men xud kuyarmen, siz dag‘i kuydurmangiz” matla‘i bilan boshlanadigan g‘azaliga yozilgan. Tabibiyning taxmisi quyidagi band bilan boshlanadi:

Ta‘na tiyg‘ini dilu jonimg‘a har dam urmangiz,
Ohu fig‘onim o‘tini charxdin oshurmangiz,
Hajr ranji ustiga kulfat manga yeturmangiz,
Ishq jurmig‘a mani, ey do‘stlar yozg‘urmangiz,
Begunah men xud kuyarman, siz dag‘i kuydurmangiz.

Bu she‘r aruzning ramali musammani mahzuf vaznida bo‘lib, shoir aksar muxammaslari ushbu vaznda yozilganidan darak beradi. Chunki bu vazn turkiy adabiyotda eng ko‘p qo‘llanilgan vazndir.

Har kishining bor esa ganji malomat maskani,
Bo‘lg‘usidur doim el ta‘nini chekmaklik fani,
Aylab asbobi alam birla Tabibiyini g‘ani,
Ishq olamidin surub soldi Navoiydek, mani
Kuyiga, ey ishq ahli, siz ham ondin surmangiz.

Ahmad Tabibiy “Munisul ushshoq” devonidagi to‘rtinchi muxammas “G‘aroyib ussig‘ar”dagi:

Ko‘zung ne balo qaro bo‘luptur

Kim, jong‘a qaro balo bo‘luptur - deb boshlanuvchi “bo‘luptur” radifli g‘azalga yozilgan. Ushbu muxammas ham Navoiy g‘azali kabi yetti banddan iborat bo‘lib, uning birinchi bandi quyidagi misralar bilan boshlanadi:

O‘qung yuragimda **jo** bo‘lubdur,
Ul vajhdin ul **yaro** bo‘lubdur,
Chekmak manga ish **jafo** bo‘lubdur,
Ko‘zung ne balo **qaro** bo‘lubdur,
Kim, jong‘a qaro **balo** bo‘lubdur.

Baytlarni tashkil etuvchi harflar, ularning ketma-ketligi qofiya tuzilishining eng asosiy unsurlari hisoblanadi. Xususan: – “a” va “o” unlilarining faolligi hamda “b” undoshining takrori bayt ohangdorligining ortishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatib turibdi. Misralar ohangdorligini ta‘minlaydigan asosiy jihat esa uning vaznidir:

vazn: hazaji axrabi maqbuzu mahzuf taqtesi: -- V / V – V – / V -- maf’uvlu mafoilun fauvlun. Qofiyadosh so‘zlar: **jo, yaro, jaf, qaro, balo** (a-a-a-a tarzda qofiyalangan) radifi: **bo‘lubtur** so‘zidir.

Tabibiy «Hayratu-l-ushshoq» devonida Navoiy g‘azaliga yozilgan yana ikkita muxammas bo‘lib, sakkizinchi muxammas

“Kelib husni malohat ichra ul oy xo‘b a’losi,
Hamisha ishq eli boshidadur ishq malolosi,
Olib jon xalq jismidan nigoh chashmi shahlosi,
O‘lukka jon berur chun nukta aytur la‘li guesi,

Masiho mimidin go‘yo chiqar jonbaxsh anfosi” bandi bilan boshlanadi. Ko‘rinadiki, Tabibiyning ushbu she‘ri Navoiyning hazaji musammani solim vaznida yozilgan “O‘lukka jon berur chun nukta aytur la‘li guesi, Masiho mimidin go‘yo chiqar jonbaxsh anfosi” matla‘i bilan boshlanadigan g‘azaliga taxmis sifatida bitilgan.

Ko‘plab zamondosh ijodkorlar singari Ahmad Tabibiy ham buyuk mutafakkir Muhammad Rizo Ogahiyning o‘zining ma‘naviy ustozini deb bilgan, uning ijodiga hurmat bilan qaragan, undan ta’sirlangan. Ahmad Tabibiy ijodiy merosi tadqiqida, uning Ogahiy ijodiga ixlosmand bo‘lgani yaqqol ko‘rinadi. Bu hol, ayniqsa, Tabibiy devonlarining tuzilishida, o‘xshash janrlardagi lirik asarlarning ijod etilishida yorqin namoyon bo‘ladi. Tabibiy she‘riyati ham shaklan, ham mazmunan Ogahiy lirikasiga yaqin turadi. Bu o‘z navbatida, uning buyuk mutafakkir shoir Ogahiy she‘riyatining takrorini anglatmaydi. Zero, Tabibiy ham ijodda Ogahiy singari deyarli barcha janrlarda qalam tebratgan va buni muvaffaqiyatli uddalagan.

Tabibiyning Ogahiy g‘azallariga bog‘lagan muxammas she‘rlari shoirning «Hayratu-l-ushshoq» devonidan ham o‘rin olgan. Aynan Tabibiyning ikkinchi turkiy devonidagi birinchi muxammas ham Ogahiy g‘azaliga yozilgan. Shoirning birinchi devonida bo‘lmish «Munisul-ushshoq» devonidagi birinchi muxammas ham Ogahiy «Ta‘vizi-l-oshiqin» devoni nashr nusxasida «Ayshu tarab paydo»¹⁹² deb sarlavhalangan:

Zihi jonlarga vasling shavqidin ayshu tarab paydo,
Gahi dardu firoqing xavfidin ranji ta‘b paydo,-
matla‘i bilan boshlanib:

Ne tong ogoh bo‘lsa Ogahiy ishqing siridinkim,
Anga behuda ermas osmondin bu laqab paydo,-
maqta‘i bilan tugaydigan 9 baytli ilk g‘azalga bog‘langan. Tabibiyning «Hayratu-l-ushshoq» devonidagi ilk muxammasi Ogahiyning:

Ey joni g‘amgin mujdakim, bu kecha **jononing** kelur,
G‘uncha dahonu gulbadan sarvi **xiromoning** kelur, -

matla‘li g‘azaliga bog‘langan. Ma‘lumki, ushbu lirik asar Ogahiy badiiy mahoratining yuksak namunasi hisoblanadi. Zulqofiyatayn usulidagi bu g‘azal aruzning rajazi

musammani solim (mustafʼilun, mustafʼilun, mustafʼilun, mustafʼilun. taqteʼsi – – V– / – – V– / – – V– / – – V–) vaznida yozilgan. Tabibiy muxammasining birinchi bandi:

Puru nur boʻl, ey tiyra koʻz, xurshidi **ruxsoring** kelur,

Xursand boʻl, ey xasta dil, dardingʼa **darmoning** kelur,

Ey jism, top osudaligʼ shoʻxi **suxandoning** kelur,

Ey joni gʻamgin mujdakim, bu kecha **jononing** kelur,

Gʻuncha dahonu gulbadan sarvi **xiromoning** kelur, - deb boshlanadi.

Ogahiy gʻazali 9 bayt boʻlgani holda, Tabibiyning ushbu muxammasi hajmi 7 bandni tashkil etadi. Negadir, Tabibiy Ogahiy gʻazalining ikkinchi va yettinchi baytlariga javob yozmagan. Bundan tashqari, devondagi Ogahiy gʻazaliga yozilgan yana bir muxammas:

Har kimsa koʻrsa shavq ila bir yoʻl musaffo orazing,

Qilgʻusi ishqingda oni, albatta, shaydo orazing,

Husninggʻa aylab tozadin xoʻbligʻ huvaydo orazing,

Jonbaxsh laʼling uzra to xat qildi paydo orazing,

Jamʼ ayladi xurshid uza Xizru Masiho orazing, - tarzida boshlanadi. Bu muxammas Ogahiyning:

Jonbaxsh laʼling uzra to xat qildi paydo orazing,

Jamʼ ayladi xurshid uza Xizru Masiho orazing, - matlaʼi bilan boshlanuvchi 9 baytli gʻazaliga yozilgan. Bu muxammaslar ishqiy mavzuda yozilgan boʻlib, negadir, Ogahiyning ushbu gʻazalining ham yetti baytiga Tabibiy muxammas bogʻlagan.

Asosan ramal va hazaj, shuningdek, rajaz bahridagi muxammaslar mumtoz poetika jihatdan ham mukammal asarlardir. Ularda vazn konkret asar mazmuni va uslubiga koʻra turfa shakllarda mohirona qoʻllanilganini koʻramiz.